

Πολιτική οικονομία, καπιταλισμός και βιώσιμη ανάπτυξη*

1. Εισαγωγή

Η βιωσιμότητα θα έπρεπε να αποτελεί μείζον μέλημα του οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού ή κοινωνικοοικονομικού συστήματος, όπως θα ήταν αναμενόμενο. Οποιαδήποτε κοινωνία, με άλλα λόγια, θα έπρεπε να φροντίζει ώστε να διασφαλίζει τις συνθήκες για την αναπαραγωγή και επιβίωσή της. Οι οικολογικές συνθήκες βιωσιμότητας ειδικότερα θα έπρεπε να είναι πρωτεύον μέλημα ως προϋπόθεση αυτής της αναπαραγωγής και επιβίωσης. Από την άλλη μεριά, κατά κανόνα η ανθρωπινή επίδραση στο οικολογικό περιβάλλον καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη συγκεκριμένη κοινωνική διάρθρωση, τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και τις υλικοκοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων με τη φύση. Εντούτοις, για συγκεκριμένους λόγους, αρκετές κοινωνίες έχουν αγνοήσει ιστορικά, για ένα μεγάλο διάστημα και με καταστροφικές συνέπειες, αυτές τις οικολογικές προϋποθέσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Στην ιστορία των καπιταλιστικών κοινωνιών οι οικολογικές συνθήκες της κοινωνικής αναπαραγωγής έχουν σε μεγάλο βαθμό αγνοηθεί ή υποβαθμιστεί, και ήταν μόνο η επιδεινούμενη οικολογική κρίση κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών που ανάγκασε τους οικονομολόγους, τους διαμορφωτές της πολιτικής και το ευρύ κοινό να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στα φυσικά όρια και στις συνθήκες βιωσιμότητας. Η αυξανόμενη αυτή οικολογική συνείδηση έχει υποκινήσει πολυποίκιλα περιβαλλοντικά κινήματα και έχει οδηγήσει σε εκτεταμένη βιβλιογραφία που αφορά τόσο τη θεωρητική ανάλυση όσο και την εφαρμογή σχετικών πολιτικών για τη διασφάλιση βιώσιμης ανάπτυξης. Φαίνεται όμως παράδοξο ότι, ενώ η βιωσιμότητα εμφανίζεται σαν ένας ελάχιστος διαφιλονικούμενος στόχος, εντούτοις αντιτιθέμενες

* Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε αρχικά στο περιοδικό *Sustainability* (2010, 2, 2601-2616) και είναι προσβάσιμο στη διεύθυνση: www.mdpi.com/2071-1050/2/8/2601/pdf

Ο Γ. Λιοδάκης είναι καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Γενικό Τμήμα του Πολυτεχνείου Κρήτης.

κοινωνικές δυνάμεις αμφισβητούν τις αιτίες της οικολογικής υποβάθμισης και κρίσης, καθώς και τις συγκεκριμένες πολιτικές που στοχεύουν στη διασφάλιση των συνθηκών βιωσιμότητας (βλ. Krueger/Gibbs 2007).

Η ίδια η έννοια της *βιώσιμης ανάπτυξης*, που ήλθε στο προσκήνιο κυρίως με τη λεγόμενη *Έκθεση Μπρούντλαντ* (1987), έχει διαμορφωθεί μέσα στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας και του κυρίαρχου ρεύματος στην οικονομική θεωρία. Μέσα στα πλαίσια των ορθόδοξων (νεοκλασικών) οικονομικών ειδικότερα η ιδέα αυτή έχει υποστεί μεγάλη διαστροφή ώστε να σημαίνει απλώς ένα (ποσοτικό) συμβιβασμό ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση και την ανάγκη μιας περιβαλλοντικής προστασίας (βλ. Harris 2006, σ. 33, 472-473). Σαν αποτέλεσμα, η επικρατούσα αντίληψη της βιώσιμης ανάπτυξης έχει εγείρει μια εκτεταμένη και θερμή διαμάχη που αφορά τόσο τα θεωρητικά θεμέλια αυτής της αντίληψης όσο και τις πολιτικές που σκοπεύουν στην πρακτική εφαρμογή μιας τέτοιας βιώσιμης ανάπτυξης. Εκτεταμένες κριτικές της κυρίαρχης αυτής αντίληψης έχουν παρουσιαστεί, τόσο από μια φιλελεύθερη αστική ή μια νεομαλθουσιανή σκοπιά (βλ. Lélé 1991· Daly 1996· Bromley 2007· Jackson 2009) όσο και από μια περισσότερο ριζοσπαστική ή μαρξιστική άποψη (βλ. Krueger/Gibbs 2007· Redclift 1987· Rees 1990· Foster 1995· Agyeman *et al.* 2003· Castro 2004). Σημαντικά ερωτήματα έχουν τεθεί στη βιβλιογραφία αυτή αναφορικά με το ίδιο το περιεχόμενο της βιωσιμότητας, τη βιωσιμότητα τίνος, τους τύπους της φύσης που πρόκειται να διαφυλαχθούν, μέσω ποιων διαδικασιών, και προς όφελος ποιανού; Σε αντιδιαστολή με την κυρίαρχη αντίληψη περί βιωσιμότητας, που εστιάζεται στη βιωσιμότητα του καπιταλιστικού κέρδους, ένα μέρος αυτής της βιβλιογραφίας θεωρεί τη βιωσιμότητα μια μορφή αντίστασης ή έναν καταλύτη κοινωνικής αλλαγής. Θεωρεί επιπλέον ότι η βιωσιμότητα περιλαμβάνει τρεις πολύ σημαντικές διαστάσεις – την οικονομική ευημερία, την κοινωνική ισότητα, και την περιβαλλοντική ακεραιότητα (Krueger/Gibbs 2007). Καθώς και οι τρεις αυτές πλευρές της βιωσιμότητας είναι ουσιαστικά αλληλένδετες και καθορίζονται αποφασιστικά από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, θα προσπαθήσω να δείξω σ' αυτό το άρθρο ότι ο κυρίαρχος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτυγχάνει να διασφαλίσει τις συνθήκες βιωσιμότητας απ' όλες αυτές τις πλευρές.

Σκοπός του παρόντος άρθρου δεν είναι να προσφέρει μια λεπτομερειακή κριτική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Θα τονίσω μάλλον ότι, τόσο η συμβατική αντίληψη της βιώσιμης ανάπτυξης όσο και σχετικές προσεγγίσεις του περιβαλλοντικού προβλήματος, όπως ο νεομαλθουσιανισμός, η μηδενική ανάπτυξη ή αποανάπτυξη, η οικορύθμιση και η πράσινη ανάπτυξη, διαχωρίζουν μηχανικά την παραγωγή ή ανάπτυξη (μεγέθυνση) από το περιβάλλον (ή τη φύση) και έπειτα προσπαθούν να τα συμφιλιώσουν τεχνητά, ενώ αγνοούν ολοσχερώς την ιστορικά συγκεκριμένη οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής και τη διαλεκτική ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση στην οποία οδηγεί. Θα υποστηρίξω παραπέρα ότι, καθώς η δια-

δικασία και ο ειδικότερος τρόπος παραγωγής είναι πρωταρχικής σημασίας για τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση, καθώς και για την επίδραση στο περιβάλλον, η συγκεκριμένη μας κατανόηση για το οικονομικό ζήτημα (ή πρόβλημα) και την κοινωνική οργάνωση ως καθοριζόμενη σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο παραγωγής είναι επίσης κρίσιμης σημασίας για τη διερεύνηση των αιτίων της οικολογικής κρίσης και των συνθηκών οικολογικής και κοινωνικής βιωσιμότητας. Με αυτή την έννοια, θα συγκρίνω και θα αντιπαραβάλλω στο επόμενο τμήμα τα ορθόδοξα (νεοκλασικά) οικονομικά με την πολιτική οικονομία, εστιάζοντας περισσότερο στη μαρξιστική πολιτική οικονομία, εξάγοντας ταυτόχρονα σε κάθε περίπτωση τα σχετικά οικολογικά και κοινωνικά συμπεράσματα. Τα βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ) θα εξεταστούν σε μια τρίτη ενότητα, όπου θα γίνει μια προσπάθεια να εξηγηθεί η συγκεκριμένη σχέση κοινωνίας - φύσης και οι αιτίες της οικολογικής κρίσης στον καπιταλισμό. Στην τέταρτη ενότητα τίθεται πιο συγκεκριμένα το ζήτημα της βιωσιμότητας του καπιταλισμού, εστιάζοντας στις προοπτικές επίλυσης της επιδεινούμενης σήμερα οικολογικής και οικονομικής κρίσης. Τα άρθρο καταλήγει με μια διερεύνηση των κοινωνικών προϋποθέσεων για μια οικολογικά και κοινωνικά βιώσιμη ανάπτυξη.

2. Οικονομικά και πολιτική οικονομία

2.1. Οικονομικά: Κοινωνικές και οικολογικές συνέπειες

Όπως είναι γνωστό, τα ορθόδοξα οικονομικά (κυρίαρχο ρεύμα) αντιλαμβάνονται το βασικό οικονομικό ζήτημα (ή πρόβλημα) ως πρόβλημα συντονισμού ανάμεσα σε μια δεδομένη παραγωγική δυναμικότητα της κοινωνίας, που καθορίζεται με βάση τα συσσωρευμένα παραγωγικά μέσα και μια πεπερασμένη προικωδότηση σε φυσικούς πόρους, και στις αυξανόμενες και ακόρεστες κοινωνικές ανάγκες (βλ. Robbins 1952· Heilbroner/Milberg 2006). Υποτίθεται συνήθως ότι αυτός ο συντονισμός επιτυγχάνεται κατά τον καλύτερο τρόπο μέσω του μηχανισμού της αγοράς ο οποίος διασφαλίζει μια μέγιστη κοινωνική ευημερία. Με τη βοήθεια κάποιου μαθηματικού φορμαλισμού, θεωρείται πιο συγκεκριμένα ότι το οικονομικό πρόβλημα είναι απλώς ένα (δυϊκό) πρόβλημα αριστοποίησης (μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας ή ελαχιστοποίηση της χρήσης πόρων) κάτω από ορισμένους περιορισμούς. Η ευρεία αυτή κατάρτιση του οικονομικού προβλήματος θεωρείται σε ένα ιστορικά αφηρημένο επίπεδο, και σε αυτό το επίπεδο αναμφισβότως όλες οι κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μια ορισμένη παραγωγική δυναμικότητα, έχουν ένα σύνολο κοινωνικών αναγκών και κάποιον κοινωνικό μηχανισμό για την επίτευξη του αναγκαίου συντονισμού ανάμεσα στις δύο πλευρές. Η αφηρημένη αυτή διατύπωση όμως οδηγεί τους αστούς οικονομολόγους στην αποτυχία να κατανοήσουν συγκεκριμένα και

με επάρκεια την επέκταση της παραγωγικής δυναμικότητας και τον πραγματικό καθορισμό των κοινωνικών αναγκών, ενώ ταυτόχρονα, προσηλωμένοι τυφλά στο μηχανισμό της αγοράς, αποτυγχάνουν να εξετάσουν άλλους δυνατούς μηχανισμούς οικονομικού συντονισμού. Γι' αυτό η κυρίαρχη νεοκλασική ορθοδοξία, που συνιστά μια εκφυλισμένη εξέλιξη της κλασικής (αστικής) πολιτικής οικονομίας, έχει ουσιαστικά έναν αν-ιστορικό χαρακτήρα και η κύρια εστίασή της είναι στην παραγωγή και ανταλλαγή οικονομικών αγαθών γενικώς και όχι εμπορευμάτων ειδικότερα. Ο κλάδος αυτός των λεγόμενων οικονομικών συνιστά επίσης μια αφαίρεση από τις όποιες ταξικές διαιρέσεις ή κοινωνικές αντιθέσεις, και συνεπώς από τα όποια φαινόμενα ταξικής εκμετάλλευσης. Μια τέτοια αταξική θεώρηση κάνει απλώς ένα διαχωρισμό μεταξύ παραγωγών (ιδιωτικές επιχειρήσεις) ή επενδυτών και καταναλωτών, και στηριζόμενη στο μεθοδολογικό ατομικισμό αναζητά τις οικονομικές συνθήκες ή συμπεριφορικές στάσεις που υποτίθεται ότι διασφαλίζουν άριστα αποτελέσματα από άποψη ευημερίας. Επιπλέον, αυτού του τύπου τα οικονομικά συνιστούν μια ολική αφαίρεση από τις σχέσεις εξουσίας και τον συγκεκριμένο ρόλο των κοινωνικών θεσμών. Μόνο σε μερικές ειδικότερες τάσεις των κυρίαρχων οικονομικών (όπως ο λειτουργισμός ή τα εξελικτικά οικονομικά), που περιστασιακά κινούνται στα όρια της ετεροδοξίας, λαμβάνονται μερικά υπ' όψιν, έστω και ανεπαρκώς, ορισμένες συγκρούσεις συμφερόντων και ο ρόλος των θεσμών.

Σε σχέση με τις εξωτερικές (φυσικές) συνθήκες της παραγωγής, τα κυρίαρχα (νεοκλασικά) οικονομικά θεωρούν συνήθως τη φύση (συμπεριλαμβανομένων όλων των φυσικών πόρων) έναν κατά κανόνα σταθερό εξωτερικό παράγοντα προς κατάκτηση και πλήρη αξιοποίηση στο πλαίσιο της παραγωγικής δραστηριότητας. Πέρα από τις άλλες συνέπειες αυτής της αντίληψης για τη φύση ως εξωτερικού παράγοντα, είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι οι φυσικοί πόροι θεωρούνται ένας απλός παραγωγικός συντελεστής στο πλαίσιο των συμβατικών συναρτήσεων παραγωγής που χρησιμοποιούνται από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους. Η αντίληψη αυτή, σε συνδυασμό με τη μεγιστοποίηση του κέρδους και μιαν εγγενώς ανταγωνιστική μεγέθυνση της παραγωγής, οδηγεί σε σαφείς συνέπειες σε ό,τι αφορά την υπερεκμετάλλευση και εξάντληση των φυσικών πόρων. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι τα νεοκλασικά οικονομικά τείνουν κατά κανόνα να αγνοούν, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του κυρίαρχου νεοφιλελευθερισμού των τελευταίων δεκαετιών, τόσο τα φυσικά όρια όσο και τη σπανιότητα των (φυσικών) παραγωγικών πόρων. Όπως έχουμε αλλού επισημάνει, «οι ορθόδοξοι ερευνητές, κάτω από την επίδραση μιας θριαμβικής καπιταλιστικής μεγέθυνσης που υπερτονίζει τη δυνητική υποκατάσταση οικονομικών πόρων και τεχνολογιών και αγνοεί ορισμένους θεμελιώδεις νόμους της φύσης και πιο σημαντικά τον δεύτερο νόμο της θερμοδυναμικής, έχουν την τάση να υποεκτιμούν ή να αγνοούν ολοσχερώς τη σπανιότητα» (Liodakis 2010, σ. 104· βλ. και Perelman 2003). Ένας φυσικός πόρος θεωρείται κατά κανόνα ελεύθερο αγαθό

στο βαθμό που είναι άφθονος, και «και δεν αντιμετωπίζεται ως πόρος μέχρι να καταστεί σπάνιος» (Swaney 1990).

Μόνο μέσα στα πλαίσια των νεομαλθουσιανών προσεγγίσεων (που σε μεγάλο βαθμό αποτελούν τμήμα του κυρίαρχου ρεύματος) τα φυσικά όρια λαμβάνονται υπ' όψιν, και μάλιστα η σταθερότητα των φυσικών πόρων υπερτονίζεται, ενώ η εξάντληση των φυσικών πόρων και η αυξανόμενη περιβαλλοντική δυσχέρεια αποδίδονται παραπλανητικά, όπως θα δούμε παρακάτω, κυρίως στον υπερπληθυσμό.

Όπως είναι επίσης γνωστό, η ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής (συμπεριλαμβανομένων των φυσικών πόρων) συνιστά μιαν από τις θεμελιακές προϋποθέσεις και ένα άρθρο πίστεως για ένα σύστημα της ελεύθερης αγοράς. Είναι επιπλέον αξιοσημείωτο ότι η κυρίαρχη οικονομική πολιτική κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει ανταποκριθεί στην περιβαλλοντική υποβάθμιση με την επέκταση των ιδιωτικών περιουσιακών δικαιωμάτων μέσω μιας παραπέρα ιδιωτικοποίησης των φυσικών πόρων και μιας δραστηκής συρρίκνωσης των κοινών (βλ. Bollier 2003). Όπως όμως δείχνει τόσο η θεωρητική ανάλυση όσο και οι διαθέσιμες ενδείξεις, και σε αντίθεση με μια πλατιά διαδεδομένη πεποίθηση, «η ιδιωτική ιδιοκτησία δεν είναι μια επαρκής συνθήκη για τη διασφάλιση κατάλληλης φροντίδας για το φυσικό περιβάλλον και το οικοσύστημα, αλλά είναι απεναντίας πολύ συχνά μια συνθήκη για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος ή την καταστροφή ολόκληρων οικοσυστημάτων» (Liodakis 2010, σ. 102). Αυτό γίνεται σαφές σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Στην πρώτη περίπτωση, η ιδιωτική ιδιοκτησία ενός ορισμένου φυσικού πόρου (ή ενός κομματιού γης) συνήθως δίνει ένα απεριόριστο δικαίωμα στον ιδιοκτήτη να χρησιμοποιεί καταχρηστικά ή να εξαντλεί αυτό τον πόρο, καθόσον είναι προς το συμφέρον του, αδιαφορώντας για τις συνθήκες βιωσιμότητας του περιβάλλοντος οικοσυστήματος. Σε μιαν άλλη περίπτωση, ένα ειδικότερο, αντιλειτουργικό και ίσως παρωχημένο καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας, που ενδεχομένως συνδέεται με μια εκτεταμένη «απούσα ιδιοκτησία», μπορεί να συνιστά πραγματικό εμπόδιο για την κατάλληλη φροντίδα της γης και την περιβαλλοντική προστασία.

Θα πρέπει να σημειωθεί παραπέρα ότι, σε εκείνες τις εκτεταμένες περιπτώσεις που τα ίδια τα νεοκλασικά οικονομικά αναγνωρίζουν μιαν «αποτυχία της αγοράς», εξαιτίας μιας μη άριστης κατανομής των παραγωγικών πόρων η οποία προκύπτει από μιαν εξωτερίκευση ενός σημαντικού μέρους του συνολικού κόστους παραγωγής, η κρατική παρέμβαση είναι ελάχιστα επαρκής στο να διορθώσει την κακή αυτή κατανομή και την αποτυχία της αγοράς. Παρ' όλες τις προσπάθειες του κράτους και τις διορθωτικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν για δεκαετίες, η εξάντληση των πόρων, η περιβαλλοντική ρύπανση και η οικολογική υποβάθμιση συνεχίζουν αμείωτες, αν δεν επιδεινώνονται μάλλον. Αυτό μπορεί να οφείλεται στις δυσκολίες άμεσου εντοπισμού και σύλληψης αυτών των διαδικασιών που οδηγούν στη διάχυση εκείνου του μέρους του παραγωγικού κόστους που εξωτερικεύεται, καθώς και στον τα-

ξικό χαρακτήρα του κράτους που καθιστά την οποιαδήποτε σχετική ρύθμιση μάλλον επιλεκτική και αναποτελεσματική σε σχέση με την επιβολή μιας εσωτερίκευσης του κόστους. Επιπλέον, και αντιστρέφοντας τη γνωστή αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», ο ρυπαίνων μπορεί να συνεχίσει να ρυπαίνει, καθόσον το όφελος απ' αυτή την ενέργεια είναι μεγαλύτερο του κόστους, προκαλώντας έτσι ενδεχομένως μια μη αναστρέψιμη οικολογική καταστροφή. Παρόλο που η ανάλυση αυτού του τύπου σχετικά με τη διάχυση (αρνητικών ή θετικών) εξωτερικών επιδράσεων μπορεί να είναι μερικά χρήσιμη στη διερεύνηση των οικονομικών και οικολογικών επιπτώσεων της σύγχρονης (καπιταλιστικής) παραγωγής (βλ. Swaney 1990· Burkett 2006, σ. 90-91), η μεταφορική αποτυχία της αγοράς μπορεί επίσης να είναι παραπλανητική καθόσον μπορεί να καταλήγει σε μια πρόσδεση της πολιτικής η οποία «στερεί την περιβαλλοντική πολιτική από τις αναγκαίες δυναμικές προσαρμογές για την επίτευξη βιωσιμότητας» (Bromley 2007). Φαίνεται σε τελική ανάλυση ότι δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με μίαν αποτυχία της αγοράς, αλλά μάλλον με μια γενικότερη αποτυχία ολόκληρου του συστήματος που στηρίζεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία και το κέρδος.

2.2. Πολιτική οικονομία: Οι επιπτώσεις για τη σχέση κοινωνίας - φύσης στον καπιταλισμό

Σε αντίθεση με την κυρίαρχη οικονομική, σε ό,τι αφορά την αντίληψη του οικονομικού προβλήματος, η πολιτική οικονομία εξετάζει κριτικά και αναλύει με μια διαφορετική μεθοδολογία τόσο τις παραγωγικές συνθήκες ή δυνατότητες της κοινωνίας όσο και τις κοινωνικές ανάγκες, καθώς και το μηχανισμό συντονισμού ανάμεσα στις δύο αυτές πλευρές, αναγνωρίζοντας ότι, πέρα από τις παραδοσιακές μορφές συντονισμού (που στηρίζονται σε δεσμούς συγγένειας, εθίμου και πολιτισμού) και το μηχανισμό της αγοράς, ο κοινωνικός σχεδιασμός θα μπορούσε να προσφέρει έναν κοινωνικά πιο ορθολογικό τύπο συντονισμού. Μια προσέγγιση πολιτικής οικονομίας, γενικά, λαμβάνει υπ' όψιν την ταξική δομή κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας, καθώς επίσης την εκμετάλλευση και κατ' επέκταση τις κοινωνικές ή ταξικές συγκρούσεις. Λαμβάνει επίσης επαρκώς υπ' όψιν το ρόλο των θεσμών και των σχέσεων εξουσίας, περιλαμβανομένου του κράτους ως βασικού πολιτικού θεσμού, αναγνωρίζοντας ότι οι θεσμοί και οι σχέσεις εξουσίας αλληλοκαθορίζονται στενά και δυναμικά με τις οικονομικές σχέσεις, και ότι το οικονομικό ζήτημα συνδέεται αδιαχώριστα με το κοινωνικό ζήτημα. Αντί της φορμαλιστικής οριακής ανάλυσης των νεοκλασικών οικονομικών, εστιάζει την προσοχή της στην αναζήτηση των ιστορικά συγκεκριμένων νόμων ή τάσεων που χαρακτηρίζουν κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Είναι σε τέτοια μεθοδολογικά πλαίσια που τίθεται το ζήτημα σχετικά με το ποιος και πώς αποφασίζει το τι πρόκειται να παραχθεί, με ποια μέσα (παραγωγικούς πόρους και τεχνολογία), και για ποιον.

Αφήνοντας κατά μέρος άλλες τάσεις της πολιτικής οικονομίας, θα εστιάσω στη

μαρξιστική προσέγγιση, ως την προσέγγιση με τη μεγαλύτερη θεωρητική επάρκεια και ιστορική επιρροή, αποσιωπώντας και πάλι ειδικότερα ρεύματα μέσα στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης με την ευρεία έννοια. Για τους κλασικούς του μαρξισμού και τους περισσότερους σύγχρονους μαρξιστές, είναι ουσιώδες να ξεκινάμε από μια υλιστική θεμελίωση της σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση και να προχωράμε με μιαν ιστορικά συγκεκριμένη διερεύνηση του μετασχηματισμού αυτής της σχέσης. Στην πορεία της παραγωγής, οι άνθρωποι ασκούν σκόπιμη επίδραση πάνω στη φύση με στόχο την απόσπαση φυσικών αξιών χρήσης (πρώτων υλών) και το μετασχηματισμό τους σε τελικές αξίες χρήσης κατάλληλες για την ικανοποίηση ορισμένων ανθρώπινων αναγκών. Η ανθρώπινη εργασία παίζει κρίσιμο διαμεσολαβητικό ρόλο στη διαλεκτική αυτή αλληλεπίδραση ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση, μετασχηματίζοντας ιστορικά τόσο τους ίδιους τους ανθρώπους όσο και τη φύση. Η διαλεκτική αυτή αλληλεπίδραση δεν κατανοείται ως μια εξωτερική αλλά μάλλον ως μια εσωτερική σχέση όπου οι ίδιοι οι άνθρωποι αποτελούν κομμάτι της φύσης. Η αλληλεπίδραση αυτή με τη φύση υποβοηθείται από παραγμένα μέσα παραγωγής ή τεχνολογικά αντικείμενα, και καθώς τα τελευταία βελτιώνονται η δυνατότητα παραγωγής υπερπροϊόντος οδηγεί σταδιακά στην ανάπτυξη του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας, κι αυτός, με τη σειρά του, σε μια ειδικότερη ταξική διάρθρωση της κοινωνίας. Πάνω στη βάση μιας ταξικά δομημένης κοινωνίας αναπτύσσονται ιδιαίτερες μορφές κρατικών θεσμών, που σε μεγάλο βαθμό εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, και οι θεσμοί αυτοί επιδρούν αναδραστικά στον συνεχή ανασχηματισμό των ταξικών σχέσεων.

Η έννοια του *τρόπου παραγωγής* είναι κρίσιμη για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία και είναι ευρύτερα αποδεκτή ως θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση των κοινωνικοοικονομικών και ιστορικών αλλαγών. Μπορεί να γίνει κατανοητή ως η ιστορικά συγκεκριμένη διαμόρφωση των κοινωνικών δυνάμεων και των σχέσεων της παραγωγής που αντανακλάται σε μιαν ιδιαίτερη ταξική διάρθρωση, και σημαντικά στη συγκεκριμένη τους συνάρθρωση και διαλεκτική αλληλεπίδραση η οποία επικρατεί για μια μακρά ιστορική εποχή. Η διαλεκτική αυτή αντίθεση ανάμεσα στις δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής μπορεί να εξηγήσει επαρκώς τη δυναμική της μεταβολής και σε ένα ορισμένο ιστορικό σημείο την ιστορική υπέρβαση ενός ιδιαίτερου τρόπου παραγωγής.

Αναλύοντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ), ειδικότερα, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι ένας τρόπος παραγωγής που στηρίζεται στη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή και στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας η οποία προκύπτει από μιαν ιστορική διαδικασία που χαρακτηρίζεται από τον Μαρξ και σύγχρονους μαρξιστές ως πρωταρχική συσσώρευση (βλ. Marx 1967, I, σ. 762· Harvey 2003). Η διαδικασία αυτή αναφέρεται ουσιαστικά σε μια διαδικασία ταξικής διαφοροποίησης που προκύπτει από την απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής και επι-

βίωσης από τους άμεσους παραγωγούς, τα οποία μετατρέπονται σε ιδιωτική ιδιοκτησία μιας ανερχόμενης αστικής τάξης. Δεν αφορά μόνο την αρχική ιστορικά φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά όπως είναι γνωστό συνεχίζεται και σήμερα με μια ποικιλία διαφορετικών και συχνά βίαιων μορφών, με την ενεργό εμπλοκή του κράτους (βλ. Bollier 2003· Harvey 2003· Liodakis 2010, σ. 32-34). Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή σκοπεύει στην παραγωγή και πώληση εμπορευμάτων με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους και τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Στη μαρξιστική πολιτική οικονομία το κεφάλαιο θεωρείται μια συγκεκριμένη κοινωνική σχέση παραγωγής που αντανακλάται σε μιαν αυτοεπεκτεινόμενη αξία. Η αξία εδώ αναφέρεται στην ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός ορισμένου εμπορεύματος. Ως εννοιολογική κατηγορία η αξία, και η εργασιακή θεωρία της αξίας, δεν είναι απλώς θεωρητικές κατασκευές, αλλά στηρίζονται μάλλον στα οντολογικά θεμέλια και τη λειτουργική λογική του κεφαλαίου (Liodakis 2001). Στη διερεύνηση των νόμων που διέπουν την εξέλιξη του ΚΤΠ, ο νόμος της αξίας είναι απόλυτα κρίσιμης σημασίας. Ο νόμος αυτός περιλαμβάνει τις κοινωνικοϊστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες η εργασία παίρνει τη μορφή της αξίας, αναφερόμενος ουσιαστικά στη διαλεκτική διαδικασία ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση που ο Μαρξ και αρκετοί μαρξιστές χαρακτηρίζουν ως μεταβολισμό της κοινωνίας με τη φύση (βλ. Marx 1967, I, σ. 505· Foster 2000· Burkett 2006, σ. 183). Ταυτόχρονα, διέπει τη διαδικασία κατανομής των πόρων που ρυθμίζεται μέσω της αγοράς, και τον καθορισμό των εμπορευματικών αξιών και των τιμών με βάση σε τελική ανάλυση τις αντίστοιχες αξίες (Liodakis 2001). Καθώς ο νόμος αυτός αντανακλά τη λογική του ίδιου του κεφαλαίου, τείνει να αποτιμά (και να ελαχιστοποιεί το κόστος) μόνον εκείνων των στοιχείων της παραγωγής, περιλαμβανομένης της μισθωτής εργασίας και των αγοραζόμενων πρώτων υλών ή εισροών της παραγωγής, που οι καπιταλιστές είναι υποχρεωμένοι να πληρώσουν, ενώ υποτιμά σοβαρά ή αγνοεί ολότελα τη συμβολή εκείνων των στοιχείων, όπως η γηγενής πρακτική γνώση ή οι φυσικές δυνάμεις, για τις οποίες δεν πληρώνουν τίποτα ή σχεδόν τίποτα.

Γίνεται ήδη σαφές από τα παραπάνω ότι η ιστορικά συγκεκριμένη οργάνωση της παραγωγής (ο ΚΤΠ) κάνει μια μεγάλη (ποιοτική) διαφορά σε ό,τι αφορά τόσο τη σχέση κοινωνίας - φύσης στον καπιταλισμό όσο και την εννοιολογική κατανόηση της οικονομίας (του οικονομικού ζητήματος), το οποίο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό ξεχωριστά αλλά μάλλον ως βαθύτατα εμπεδωμένο στην κοινωνία. Αυτό συνεπάγεται ότι η ιδιωτική ιδιοκτησία και η απαλλοτρίωση της πλειονότητας των άμεσων παραγωγών συνεπιφέρει μιαν αυξανόμενη αλλοτρίωση και αποξένωση από τη φύση, ενώ η μισθωτή εργασία συνεπάγεται την αλλοτρίωση των εργαζομένων. Η μαρξιστική θεωρία μπορεί επίσης να αναλύει επαρκώς τις τάσεις και τις αναγκαιότητες της καπιταλιστικής παραγωγής, να εξηγεί τις σχέσεις διανομής με βάση τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής, και να διερευνά τον καθορισμό ή τη χειραγώγηση των κοινωνικών

αναγκών στον καπιταλισμό (βλ. Lodziak 1995· Burkett 1999). Όλα αυτά μπορεί να έχουν σημαντικές συνέπειες στη σχέση κοινωνίας - φύσης και στις οικολογικές επιπτώσεις της παραγωγής. Αν και στην επόμενη ενότητα θα εστιάσουμε ειδικότερα στα οικολογικά συνεπακόλουθα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ΚΤΠ, αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι, σε αντίθεση με τον Άνταμ Σμιθ, ο οποίος θεωρούσε αυταπόδεικτο γεγονός και επιβεβαίωνε ότι «η κατανάλωση αποτελεί τον μοναδικό στόχο και σκοπό της οποιασδήποτε παραγωγής» (Smith 1976, σ. 155), ο Μαρξ ορθώς υποστήριζε ότι ο άμεσος «στόχος και σκοπός» της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η συσσώρευση υπεραξίας (η πηγή του κέρδους) (Marx 1973, σ. 83-108). Η κατανάλωση μπορεί να ήταν ο άμεσος σκοπός της παραγωγής σε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, αλλά στον καπιταλισμό η κατανάλωση είναι σημαντική μόνο στο βαθμό που τα εμπορεύματα που παράγονται χρειάζεται να πουληθούν, με τη μεγιστοποίηση του κέρδους να αποτελεί τον άμεσο και κυρίαρχο στόχο της παραγωγής. Η παρατήρηση αυτή έχει τόσο κοινωνικά όσο και οικολογικά σημαντικά συνεπακόλουθα.

Πέρα απ' αυτή την κρίσιμη θεωρητική διαφορά, ορισμένοι ερευνητές έχουν σωστά επισημάνει ότι ο Μαρξ υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους προδρόμους του οικολογικού κινήματος και της ιδέας της βιώσιμης ανάπτυξης (βλ. Burkett 1999, σ. 68· Foster 2000, σ. 152-154). Μαζί με άλλους ερευνητές, τόνισε ότι το διεθνές εμπόριο, η αστικοποίηση (η πόλωση πόλης / υπαίθρου ειδικότερα) και η τεχνολογία υπήρξαν οι σημαντικότεροι από τους παράγοντες που συνέβαλαν όχι μόνο στην άνοδο της αλλοτρίωσης και της αποξένωσης των ανθρώπων από τη φύση αλλά επίσης στην αύξηση της εξάντλησης και υλικής σπανιότητας των πόρων και στο διευρυνόμενο μεταβολικό ρήγμα. Σύμφωνα με ορισμένους σύγχρονους μαρξιστές, «η κοινωνική μεταβολική κατάσταση του καπιταλισμού είναι εγγενώς αντιοικολογική, αφού υποτάσσει τη φύση συστηματικά στις επιδιώξεις μιας ατέλειωτης συσσώρευσης και μιας παραγωγής όλο και μεγαλύτερης κλίμακας» (Clark/York 2008). Εκεί που ο ίδιος ο Μαρξ ήταν πιο σαφής σχετικά με την ιδέα της βιωσιμότητας ήταν στο επόμενο εδάφιο:

Από τη σκοπιά μιας κοινωνικά ανώτερης μορφής, η ατομική ιδιοκτησία στη γη από μεμονωμένα άτομα θα φαίνεται τόσο ανόητη όσο η ατομική ιδιοκτησία ενός ανθρώπου από κάποιον άλλο. Ακόμα και ολόκληρη η κοινωνία, ένα έθνος ή ακόμα και όλες ταυτόχρονα οι κοινωνίες που υπάρχουν συνολικά δεν είναι οι ιδιοκτήτες της γης. Είναι μόνο οι κάτοχοί της, οι επικαρπωτές της, και –όπως οι *καλοί οικογενειάρχες*– πρέπει να την παραδώσουν στις επόμενες γενιές σε βελτιωμένη κατάσταση (Marx 1967, III, σ. 812).

Η σύγχρονη πολιτικοοικονομική και κοινωνική έρευνα έχει επίσης καταδείξει ότι, σε αντίθεση με τα συμβατικά οικονομικά που θεωρούν την τεχνολογία έναν εξωτερικό και κοινωνικά ουδέτερο παράγοντα, η τεχνολογία διαμορφώνεται στην πραγματικότητα κοινωνικά και απέχει από το να είναι ουδέτερη. Όπως έχω αλλού επι-

σημάνει, «η ίδια η τεχνολογία είναι το αποτέλεσμα μιας αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων και ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση, και διαμορφώνεται συγκεκριμένα ώστε να αποκρυσταλλώνει τις βασικές αναγκαιότητες του κυρίαρχου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Liidakis 2010, σ. 116). Έχω επίσης υποστηρίξει ότι η τεχνολογία, όχι γενικά, αλλά όπως αναπτύσσεται και κατευθύνεται μέσα σε ένα καπιταλιστικό πλαίσιο για να εξυπηρετήσει την καπιταλιστική κερδοφορία, «έχει παίξει έναν ιδιαίτερα κρίσιμο ρόλο στην οικολογική υποβάθμιση και στο μεταβολικό ρήγμα κοινωνίας - φύσης» (Liidakis 2010, σ. 110).

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι η μαρξιστική πολιτική οικονομία, θεωρώντας το κεφάλαιο κοινωνική σχέση, είναι η πλέον κατάλληλη για να συλλάβουμε τη διεθνή επέκταση του κεφαλαίου και τη διεθνή διαμόρφωση της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση, μακράν της τεχνητά αφηρημένης και απολιθωμένης αντίληψης για την «εθνική οικονομία» που κυριαρχεί στη συμβατική οικονομική σκέψη. Αυτό δεν συνεπάγεται βεβαίως ότι αρνούμαστε τη συνεχιζόμενη, αν και εξασθενούσα, σημασία των ιδιαίτερων κοινωνικών σχηματισμών ή εθνικών κρατών, αλλά μάλλον ότι θίγουμε τη διαλεκτικά αντιφατική σχέση ανάμεσα στο εθνικό και το παγκόσμιο, τονίζοντας ότι η διεθνή διαμόρφωση της σχέσης κοινωνίας - φύσης είναι κρίσιμης σημασίας για τη διερεύνηση και κατανόηση των συνθηκών τόσο της κοινωνικής όσο και της οικολογικής βιωσιμότητας.

3. Ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής και η σχέση ανθρώπων - φύσης στον καπιταλισμό

Η ενότητα αυτή αποτελεί προσπάθεια περιγραφής των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ΚΤΠ και ανάλυσης των δυνητικών τους επιπτώσεων στην περιβαλλοντική υποβάθμιση και την οικολογική κρίση που αντιμετωπίζουμε σήμερα σε πλανητικό επίπεδο. Μεταξύ αυτών των χαρακτηριστικών θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν τα ακόλουθα:

1. Τον ειδικότερο χαρακτήρα της σχέσης κοινωνίας - φύσης, και κεφαλαίου - φύσης ιδιαιτέρως, που προκύπτει σε μεγάλο βαθμό από τον ξεχωριστό ρόλο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη και τους φυσικούς πόρους. Σε αντίθεση με μια πλατιά δεδομένη αντίληψη, το συμπέρασμα που μπορεί να υποστηριχθεί είναι ότι η ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη (ή μια τιμολόγηση της γης, σύμφωνα με μια νεοκλασική πρόταση) δεν μπορεί να διασφαλίσει μιαν επαρκή περιβαλλοντική φροντίδα, αλλά μάλλον, συνηθέστερα οδηγεί σε μια κατάχρηση και καταστροφική εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Ακόμα όμως και η κρατική ιδιοκτησία δεν μπορεί να διασφαλίσει έναν ορθολογικό συντονισμό της χρήσης των φυσικών πόρων με τις κοινωνικές ανάγκες και μιαν αποτελεσματική περιβαλλοντική προστασία στο

βαθμό που η διττή αλλοτρίωση της εργασίας (βλ. παρακάτω), η οποία χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό σε όλες του τις μορφές (περιλαμβανομένου του κρατικού καπιταλισμού), εξακολουθεί να έχει έναν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχέσης των ανθρώπων με τη φύση.

2. Τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα του ΚΤΠ που στοχεύει στην παραγωγή ανταλλακτικών αξιών και όχι αξιών χρήσης για την ικανοποίηση των ανθρωπινων αναγκών, τη συναφή προσήλωση στη μεγέθυνση (αναπτυξιομανία), και τον κυρίαρχο στόχο της απόσπασης υπεραξίας και συσσώρευσης κερδών που εγγενώς οδηγεί, όχι μόνο σε μιαν υπερεκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, αλλά επίσης σε μια γρήγορη εξάντληση των φυσικών πόρων και μια πλανητική μόλυνση που θέτει το οικοσύστημα σε μεγάλο κίνδυνο.
3. Την ιστορικά συγκεκριμένη αξιακή μορφή της εργασίας και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της καπιταλιστικής αξιολόγησης, που στηρίζεται αποκλειστικά στην εκμεταλλευόμενη μισθωτή εργασία και αγνοεί σε μεγάλο βαθμό τη συμβολή της φύσης, ενώ θεωρεί τις φυσικές δυνάμεις που αξιοποιούνται ως «ελεύθερο δώρο της φύσης προς το κεφάλαιο» (Marx 1967, III, 745), και συνεπάγεται μια δυνητικά απεριόριστη ελεύθερη ιδιοποίηση της φύσης χωρίς κανένα ουσιαστικά κόστος (βλ. Burkett 1999, Κεφ. 6· Liodakis 2001).
4. Τον εγγενώς αντιφατικό χαρακτήρα του κεφαλαίου και του αγοραίου ανταγωνισμού που, υποσκάπτοντας την κοινοτική συμβίωση, την κοινή ιδιοκτησία και συλλογική δράση, και αγνοώντας την κοινωνική αλληλεξάρτηση, συνεπάγεται μια συμπεριφορά με βάση το ατομικό συμφέρον και μια αυξανόμενη εξωτερίκευση παραγωγικού κόστους από το ιδιωτικό κεφάλαιο (αρνητικές διαχύσεις) (βλ. Swaney 1990· Burkett 2006, σ. 90-91). Σαν αποτέλεσμα αυτής της υποεκτίμησης του κόστους, το κεφάλαιο τείνει να υπερεπεκτείνει τις δραστηριότητές του εξαντλώντας τους παραγωγικούς πόρους, μολύνοντας το περιβάλλον και μεταθέτοντας ένα μεγάλο μέρος του κόστους στην κοινωνία.
5. Η τεχνολογία, όπως σημειώθηκε ήδη, όχι γενικά αλλά όπως διαμορφώνεται συγκεκριμένα, κατευθύνεται και αναπτύσσεται στον καπιταλισμό, θα πρέπει επίσης να θεωρηθεί βασικός παράγοντας υπεύθυνος για την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τη σημεινή οικολογική κρίση. Με αυτή την έννοια, η τεχνολογία, εξυπηρετώντας τους σκοπούς και τον ορθολογισμό του κεφαλαίου, ταυτόχρονα συντελεί στην εξαντλητική αφαίμαξη των δύο θεμελιακών πηγών κάθε πλούτου, όπως το έθεσε ο Μαρξ, της ανθρώπινης εργασίας και της φύσης (Marx 1967, I, σ. 507).

Τα χαρακτηριστικά αυτά του ΚΤΠ είναι κρίσιμης σημασίας για την εξήγηση της επιδεινούμενης σήμερα οικολογικής κρίσης. Οι βαθύτερες αιτίες της οικολογικής κρίσης που αντιμετωπίζουμε σήμερα πρέπει πράγματι να αναζητηθούν σε συστημικούς παράγοντες και τάσεις, όπως αυτοί που σύντομα περιγράψαμε παραπάνω, και όχι στην κατεύθυνση μιας μεταφυσικά εννοούμενης ανθρωπινής φύσης ή μιας αφη-

ρμένης ανθρώπινης συμπεριφοράς γενικά (βλ. και O'Connor 1998). Με αυτή την έννοια, οι βαθύτερες αιτίες της οικολογικής κρίσης έχουν έναν ιστορικά συγκεκριμένο, συστημικό και ταξικό χαρακτήρα, που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν, αν πρόκειται να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα αποτελεσματικά. Στο πλαίσιο των τελευταίων δεκαετιών οι συγκεκριμένες συνθήκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ενεργοποιώντας όλα αυτά τα χαρακτηριστικά ή τάσεις του ΚΤΠ, μπορούν σε μεγάλο βαθμό να εξηγήσουν τόσο την οξυμένη οικολογική κρίση όσο και τη σχέση της με την παρατεταμένη και επιδεινούμενη οικονομική (και κοινωνική) κρίση που αντιμετωπίζει ο καπιταλισμός σε παγκόσμιο επίπεδο.

4. Οι συνθήκες και προοπτικές βιωσιμότητας στον καπιταλισμό

Πέρα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ΚΤΠ και τις οικολογικές τους συνέπειες που περιγράφηκαν συνοπτικά στην προηγούμενη ενότητα, υπάρχει μια παραπέρα ανάγκη να φωτίσουμε ειδικότερα ορισμένες σημαντικές διαδικασίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και να εξηγήσουμε εκείνες τις αιτιώδεις ακολουθίες που ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την πολυσχιδή και οξυμένη οικολογική κρίση. Μια τέτοια ανάλυση θα είναι υποβοηθητική για μια κάπως συστηματικότερη διερεύνηση των συνθηκών και των προοπτικών βιωσιμότητας.

Θα πρέπει να σημειωθεί καταρχάς ότι πολλές κοινωνίες στο παρελθόν χαρακτηρίστηκαν από περιβαλλοντική υποβάθμιση ή οδηγήθηκαν σε ιστορική παρακμή εξαιτίας μιας οικολογικής κρίσης, και ότι η οικολογική υποβάθμιση δεν αποτελεί ιδιάζον χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Μπορεί να υποστηριχθεί όμως ότι, καθώς ο ΚΤΠ έχει καθολικές τάσεις, οδηγεί επίσης σε ένα καθολικό οικολογικό ρήγμα. Η κλίμακα της οικολογικής καταστροφής είναι πολύ μεγαλύτερη στον καπιταλισμό παρά σε προγενέστερους τρόπους παραγωγής (βλ. Castro 2004), και αυτό λόγω της ολιστικής τάσης του μηχανισμού της αγοράς (βλ. Liodakis 2010, σ. 118-119), καθώς και της τάσης αξιακής μεγέθυνσης και συσσώρευσης που ενυπάρχει στον ίδιο τον ΚΤΠ, η οποία συνεπάγεται επίσης μια διευρυνόμενη διεκπεραίωση/κατανάλωση ενέργειας και πρώτων υλών και μια περιβαλλοντική επιβάρυνση.

Ερχόμενοι τώρα σε μια λεπτομερέστερη εξήγηση του αυξανόμενου αυτού οικολογικού ρήγματος, θα μπορούσαμε να τονίσουμε ότι στον καπιταλισμό μια αύξηση της εργασιακής παραγωγικότητας είναι ουσιαστικά ταυτόσημη με μείωση της ποσότητας της κοινωνικά αναγκαίας αφηρημένης εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή οποιουδήποτε συγκεκριμένου εμπορεύματος (περιλαμβανομένης της ίδιας της εργατικής δύναμης), που αποτελεί προϋπόθεση για μια αυξημένη απόσπαση και ιδιοποίηση υπεραξίας (Marx 1967, I: 509). Αυτό, όπως σημειώθηκε, είναι ο κυρίαρχος στόχος του καπιταλισμού, και ως εκ τούτου κάθε αύξηση στην παραγωγικότητα της

εργασίας θα πρέπει να υπηρετεί αυτόν το σκοπό. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δεν συνεπάγεται μια διαδικασία που εξοικονομεί εργασία ή οποιονδήποτε άλλο παραγωγικό πόρο. Απεναντίας, στο βαθμό που το κεφάλαιο μπορεί να προβαίνει σε μια δωρεάν ιδιοποίηση της φύσης «ως δώρου προς το κεφάλαιο», θα υπάρχει μια διαρκής μεροληψία στην κατεύθυνση ανάπτυξης μιας τεχνολογίας εξοικονόμησης εργασίας, αλλά αυτή η τεχνολογία συντελεί στη μέγιστη διεκπεραίωση/κατανάλωση φυσικών πόρων και ενέργειας, που συνεπάγεται παραπέρα μιαν αυξανόμενη εξάντληση των φυσικών πόρων και μιαν αυξανόμενη ρύπανση η οποία συμβάλλει σε μια συστημική περιβαλλοντική υποβάθμιση. Επομένως, η τεχνολογία εξοικονόμησης εργασίας και η αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας δεν συνεπάγονται αναγκαία μιαν αυξανόμενη κοινωνική και οικολογική αποτελεσματικότητα, αλλά μάλλον μιαν αυξανόμενη δυνατότητα υλικής και ενεργειακής κατανάλωσης, με διευρυμένη οικολογική επιβάρυνση. Κατά μείζονα λόγο, στον καπιταλισμό ακόμα και μια τεχνολογική καινοτομία εξοικονόμησης πόρων δεν μπορεί να έχει περιβαλλοντικά προστατευτική επίδραση, καθόσον θα συνεπάγεται πιθανώς χαμηλότερες τιμές για τα εμπορεύματα και ως εκ τούτου αυξημένη ζήτηση στην αγορά, η οποία θα καταλήξει σε αυξημένη (μάλλον παρὰ μειωμένη) απόσπαση των σχετικών φυσικών πόρων. Η συνέπεια αυτή σχετίζεται σαφώς με το λεγόμενο παράδοξο του Jevon (βλ. Castro 2004· Burkett 2006, σ. 269-270· Liidakis 2010, σ. 117).

Η οικονομική αποτελεσματικότητα, σε κοινωνικό επίπεδο δεν είναι απλώς ένα τεχνικό ζήτημα (ένα ζήτημα σχέσης εισροών/εκροών) και δεν θα πρέπει να κατανοείται γενικώς ως αγοραία (καπιταλιστική) αποτελεσματικότητα. Στην πραγματικότητα καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό, όχι μόνον από τους κυρίαρχους στόχους της παραγωγής αλλά επίσης από τις επικρατούσες κοινωνικές σχέσεις και την κλίμακα της παραγωγής, καθώς και από τις σχέσεις διανομής και τα περιουσιακά καθεστάτα. Πέραν από άλλους λόγους, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στο βαθμό που οι αρνητικές εξωτερικότητες (μετάθεση κόστους) δεν λαμβάνονται υπ' όψιν και οι θετικές εξωτερικότητες δεν αξιοποιούνται επαρκώς λόγω του κατακερματισμένου και (ατομιστικά) ανταγωνιστικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής, ο στόχος μιας μέγιστης κοινωνικής αποτελεσματικότητας δεν είναι εφικτός στον καπιταλισμό, και αυτό έχει σαφείς και σημαντικές οικολογικές επιπτώσεις (βλ. Swaney 1990· Burkett 1999· Burkett 2006, σ. 90-9· Liidakis 2010, σ. 110). Αυτό θα ίσχυε επίσης σε μεγάλο βαθμό σε ένα πλαίσιο «σοσιαλισμού της αγοράς», αλλά στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω.

Θα πρέπει ακόμα να τονιστεί ότι η απαλλοτρίωση και ιδιωτικοποίηση της κοινής (δημόσιας) ιδιοκτησίας στον σύγχρονο καπιταλισμό έχει εντείνει τις ταξικές αντιθέσεις, την οικονομική ανισότητα και την περιβαλλοντική υποβάθμιση, ενώ η κακή κατανομή και η ανισότητα υποσκάπτουν την οικονομική αποτελεσματικότητα και τη βιωσιμότητα της παραγωγής (βλ. Allen 1982· Runge 1986· Swaney 1990·

Ο'Neill 2001· Bollier 2002). Από την άλλη μεριά, μεγάλος αριθμός μελετών έχουν τελευταία αμφισβητήσει την υποτιθέμενη αποτελεσματικότητα της ατομικής ιδιοκτησίας και επισημάνει μian αξιοσημείωτα αποτελεσματική κατανομή και αξιοποίηση πόρων σε μερικά παραδοσιακά ή εναλλακτικά περιουσιακά καθεστώτα, όπως τα καθεστώτα συλλογικής ιδιοκτησίας ή ανοικτής πρόσβασης (open access), πράγμα που εξηγεί μερικά τη μακροχρόνια βιωσιμότητα αυτών των καθεστώτων (βλ. Runge 1986· Ostrom 2000· Ο'Neill 2001· Ο'Neill 2007· Burkett 2006, σ. 310-319).

Παρά τις ενδείξεις αυτές, η ραγδαία ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση των φυσικών πόρων μέσα στο πλαίσιο του σημερινού νεοφιλελεύθερου και ταχύτατα παγκοσμιοποιούμενου καπιταλισμού, παράλληλα με την εμπορευματοποίηση της επισημονικής έρευνας και της τεχνολογικής καινοτομίας, τείνει σε μια συντριπτική και πολυσχιδή οικολογική επίδραση (βλ. Liodakis 2003). Μεταξύ άλλων μορφών της οικολογικής αυτής υποβάθμισης, θα μπορούσε κανείς να τονίσει την ταχύτατη απώλεια βιοποικιλότητας και τις δραματικές τελευταία κλιματικές αλλαγές, δεδομένου ότι έχουν εκτεταμένες τόσο οικολογικές όσο και οικονομικές συνέπειες. Ενώ η οικολογική αυτή υποβάθμιση μπορεί να συνεπάγεται μian ανοδική ώθηση του ρυθμιστικού κόστους παραγωγής χωρίς άμεσα να θέτει απόλυτα εμπόδια στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου, η διαδικασία αυτή δεν μπορεί να συνεχιστεί χωρίς να προκαλεί σε τελική ανάλυση κρίσιμα και ίσως ανυπέρβλητα οικονομικά και περιβαλλοντικά προβλήματα.

Εδώ βέβαια χρειάζεται να λάβουμε υπ' όψιν τη δυνατότητα επέκτασης της φύσης, παραγωγής μια «δεύτερης φύσης» ή εναλλακτικών φυσικών κόσμων, που μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες για τη βιωσιμότητα του καπιταλισμού. Υπάρχει μια εκτεταμένη έρευνα σχετικά με την παραγωγή αυτή μιας «δεύτερης φύσης» ή εναλλακτικών φυσικών κόσμων και τις κοινωνικοοικονομικές και οικολογικές τους συνέπειες (βλ. Smith 1984· Castree 1995· Dickens 1996· Ο'Connor 1998). Όπως επισημαίνει ο E. Swyngedouw,

Ενώ ένας τύπος βιωσιμότητας φαίνεται να συναρτάται με πυρετωδώς αναπτυσσόμενους νέους φυσικούς κόσμους [...] αναγκάζοντας τη φύση να δρα κατά τρόπο που θεωρούμε βιώσιμο ή κοινωνικά αναγκαίο, ένας άλλος τύπος συναρτάται με τον περιορισμό ή την αποκατάσταση της παρέμβασής μας στη φύση, γυρνώντας τη σε μian υποτίθεται πιο ευνοϊκή κατάσταση ώστε να διασφαλίζεται η ανθρώπινη και μη ανθρώπινη βιωσιμότητα μεσο- και μακροπρόθεσμα. Παρά τις φαινομενικές αντιθέσεις των δύο αυτών τρόπων «βιώσιμου γίγνεσθαι» (ο ένας συναρτημένος με τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης στη φύση, ο άλλος συναρτημένος με την παραγωγή νέων φυσικών κόσμων), μοιράζονται την ίδια βασική θεώρηση ότι απαιτούνται επειγόντως τεχνοφυσικές και κοινωνικομεταβολικές αλληλεπιδράσεις αν επιθυμούμε να διασφαλίσουμε την επιβίωση του πλανήτη και πλείστων από όσα αυτός περιλαμβάνει (Swyngedouw 2007).

Αν και η δυνατότητα παραγωγής νέας φύσης μπορεί να επεκτείνει το δυνητικό πεδίο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, και αυτό μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες σε μιαν εποχή που χαρακτηρίζεται από μια τάση καθολικής υπαγωγής της φύσης στο κεφάλαιο, θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν συνεπάγεται πως ο καπιταλισμός θα μπορούσε ποτέ να δραπετεύσει από κάθε φυσικό περιορισμό. Πρόκειται μάλλον για μια περιορισμένη δυνατότητα με συνεπακόλουθα (βλ. Wallis 2008).

Σε διάκριση από τη δυνατότητα αυτή παραγωγής νέας φύσης, οι νεομαλθουσιανές προσεγγίσεις του περιβαλλοντικού προβλήματος, υποθέτοντας μια πεπερασμένη διαθεσιμότητα φυσικών πόρων, τείνουν να υπερτονίζουν τα φυσικά όρια, παρουνιάζοντάς τα συνήθως με ένα νατουραλιστικό και απόλυτο τρόπο, ενώ αποδίδουν το φταίξιμο στον υπερπληθυσμό ως την κύρια αιτία της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και κρίσης (βλ. Daly 1996· Jackson 2009). Από την άλλη μεριά, ο Μαρξ και σύγχρονοι μαρξιστές, χωρίς να παραγνωρίζουν τα φυσικά και βιολογικά όρια, θεωρούν ότι κοινωνικοί (οργανωτικοί) ή τεχνολογικοί παράγοντες μπορούν, περιστασιακά, να χαλαρώνουν ή να μεταθέτουν τέτοιου είδους όρια. Στοχαζόμενος την άποψη του Μαρξ, ο P. Burkett επισημαίνει ότι, «με την επιστημονική του ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την εγγενή του τάση “να αναπαράγεται σε μια διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα”, και τη συνακόλουθη επέκταση των φυσικών ορίων της παραγωγής σε παγκόσμιο, βιοσφαιρικό επίπεδο, ο καπιταλισμός αποτελεί την πρώτη κοινωνία που είναι ικανή για μια πραγματικά πλανητική περιβαλλοντική καταστροφή, που θα μπορούσε τελικά να απειλήσει ακόμα και τις υλικές προϋποθέσεις του ίδιου του κεφαλαίου» (Burkett 1999, σ. 68). Όπως έχω υποστηρίξει, αναφερόμενος σε ένα ειδικότερο παράδειγμα,

Η αυξανόμενη σπανιότητα του νερού, η υποβαθμιζόμενη ποιότητά του, και το άνισο πρότυπο στη χρήση του μεταξύ χωρών και σε κάθε μεμονωμένη χώρα, σε συνδυασμό με την υπερθέρμανση λόγω θερμοκηπίου που στεγνώνει όλο και πιο πολύ τη μάνα γη, δεν είναι βεβαίως το αποτέλεσμα κάποιας φυσικής εξέλιξης, ούτε κυρίως αποτέλεσμα ενός υπερπληθυσμού, αλλά μάλλον ένα συνεπακόλουθο λίγων αιώνων καπιταλιστικής ανάπτυξης και μιας ιδιαίτερα γρήγορης οικονομικής μεγέθυνσης κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα» (Lioudakis 2010, σ. 125).

Σ’ αυτήν την περίπτωση, καθώς και στην περίπτωση της ενέργειας, οι νεομαλθουσιανές προσεγγίσεις είναι μάλλον παραπλανητικές καθόσον φυσικοποιούν τα εξωτερικά όρια (δίνοντας έμφαση στη φυσική σπανιότητα), ενώ σε μεγάλο βαθμό αγνοούν τις δυνητικά σημαντικές επιπτώσεις δραστηκών τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών, τόσο στην πλευρά της προσφοράς όσο και στην πλευρά της ζήτησης. Από την τελευταία πλευρά, ποσοτικές και ποιοτικές εξελίξεις στις κοινωνικές ανάγκες μπορεί να είναι περισσότερο ένα αποτέλεσμα μεταβολών στην τεχνο-

λογία και στην κοινωνική οργάνωση, παρά αποτέλεσμα της όποιας πληθυσμιακής μεγέθυνσης. Αλλά κυρίως οι νεομαλθουσιανές προσεγγίσεις είναι παραπλανητικές επειδή λανθασμένα διαχωρίζουν την κατανομή των πόρων από την κλίμακα παραγωγής και, αποδεχόμενες ως θέσφατο την υποτιθέμενη κατανομητική αποτελεσματικότητα του μηχανισμού της αγοράς, καταλήγουν να τονίζουν μια αμετάβλητη κλίμακα παραγωγής και ως εκ τούτου ένα υπόδειγμα σταθερής κατάστασης ως αναγκαία συνθήκη για τη βιωσιμότητα του καπιταλισμού (βλ. Burkett 2005). Όπως όμως έχει πειστικά υποστηρίξει ο Richard Smith, η οικονομική μεγέθυνση (και η αναπτυξιομανία) αποτελεί μια εγγενή τάση του συστήματος της αγοράς και του καπιταλισμού, και επομένως η βιωσιμότητα του καπιταλισμού μέσω μιας προσαρμογής σε μια σταθερή κατάσταση είναι αδύνατη (Smith 2010).

Γίνεται μάλλον σαφές από την προηγούμενη ανάλυση και έναν αυξανόμενο αριθμό μελετών ότι ο καπιταλισμός, ως συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής, τείνει να υποσκάπτει τις πιο βασικές συνθήκες μιας οικολογικής βιωσιμότητας, διακινδυνεύοντας έτσι την επιβίωση των ανθρώπων και του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος (βλ. O'Connor 1994· Perelman 2003· Liodakis 2010, σ. 121-134· Singer 2010). Θα ήταν μάλλον παραπλανητικό όμως να θεωρήσουμε την οικολογική βιωσιμότητα ξεχωριστά από τις συνθήκες μιας οικονομικής και κοινωνικής βιωσιμότητας του καπιταλισμού.

Αν και δεν είναι της στιγμής να επεκταθούμε πάνω στις βαθύτερες αιτίες της εξελισσόμενης σήμερα και επιδεινούμενης οικονομικής κρίσης, η οποία τείνει άμεσα ή έμμεσα να υποσκάπτει τις συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής βιωσιμότητας του καπιταλισμού, θα πρέπει σύντομα να λάβουμε υπ' όψιν τον θεμελιακό ρόλο του *νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους* (Marx 1967, III, Μέρος 3), που βρίσκεται πίσω από την κρίση υπερσυσσώρευσης των αρχών της δεκαετίας του 1970 η οποία συνεχίζεται, με κάποιες διακυμάνσεις, μέχρι την επιδεινούμενη σήμερα παγκόσμια ύφεση. Η κρίση αυτή, μέσα από μια ποικιλία διαδικασιών και μηχανισμών, έχει τροφοδοτήσει την επιδείνωση της οικολογικής κρίσης με διάφορες μορφές. Μεταξύ αυτών των διαδικασιών, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την εντατικοποίηση του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, τις αυξανόμενες εξωτερικότητες (μετάθεση κόστους), και την εξαντλητική εκμετάλλευση τόσο της εργατικής δύναμης όσο και των φυσικών πόρων. Ταυτοχρόνως, υπάρχει μια εξίσου σημαντική διαλεκτική ανάδραση της οξυμένης οικολογικής κρίσης στην παραπέρα επιδείνωση της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης.

Στο σημείο αυτό είναι ίσως χρήσιμο να αναφερθούμε στην υπόθεση «αποϋλοποίησης», καθόσον θα μπορούσε να έχει δυνητικά σημαντικές επιπτώσεις τόσο στην οικολογική κρίση (μείωση της χρήσης υλικών και ενέργειας) όσο και στην οικονομική κρίση που προκαλείται από μιαν άνοδο της *οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου*, δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο (C/V), και

την πτώση των ποσοστών κέρδους (όπως σημειώθηκε παραπάνω). Σύμφωνα μ' αυτή την υπόθεση, το αυξανόμενο πληροφοριακό και γνωσιακό περιεχόμενο της παραγωγής στον σύγχρονο καπιταλισμό, σε συνδυασμό με τη σχετική επέκταση του τομέα των υπηρεσιών και μίαν ενεργειακά αποτελεσματική τεχνολογία συνεπάγονται σημαντική μείωση των υλικών απαιτήσεων της παραγωγής. Υπάρχουν όμως επαρκείς λόγοι για να υποστηριχθεί ότι αυτή η «αποϋλοποίηση» δεν έχει τίποτα σημαντικές διαστάσεις (βλ. Trainer 2001· Næss/Høyer 2009). Κυρίως όμως θα υποστηριζα παραπέρα ότι η υποτιθέμενη αυτή τάση «αποϋλοποίησης» δεν μπορεί να έχει σημαντική επίδραση στις υλικές απαιτήσεις της παραγωγής ώστε να αρνείται την τάση μιας ανοδικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Οι καπιταλιστικές αναγκαιότητες πίσω απ' αυτήν την ανερχόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σχετίζονται με τρεις αλληλένδετες διαδικασίες. Καταρχάς, οποιαδήποτε παραγωγική διαδικασία στον καπιταλισμό περιλαμβάνει μια παραγωγή αξιών-χρήσης και μια διαδικασία αξιοποίησης, και η εργασία θα πρέπει αναγκαία να υλοποιηθεί μέσω της χρήσης και του μετασχηματισμού ενεργειακών και φυσικών πόρων. Δεύτερον, ο ανταγωνισμός συνεπάγεται την ανάγκη μιας αδιάκοπης τάσης εκμηχάνισης και αυτοματοποίησης που στοχεύει στην αύξηση της εργασιακής παραγωγικότητας. Τρίτον, η κεφαλαιοκρατική ανάγκη για πειθαρχία και εκμετάλλευση της εργασίας στην παραγωγή μπορεί και πάλι να αντιμετωπιστεί από μίαν αυξανόμενη καπιταλιστική εκμηχάνιση. Η αυξανόμενη αυτή εκμηχάνιση απαιτεί μίαν αυξημένη χρήση ενεργειακών και φυσικών πόρων, και συνεπάγεται παραπέρα μια δυνητικά μέγιστη διεκπεραίωση/κατανάλωση υλικών πόρων με μίαν ελάχιστη εργατική δύναμη. Συνεπάγεται επομένως ότι αυτές οι αναγκαιότητες δεν μπορούν να αλλάξουν σημαντικά από οποιαδήποτε τάση «αποϋλοποίησης», και ως εκ τούτου δεν μπορεί να έχει σημαντική επίδραση κάνοντας ηπιότερη την οικονομική και οικολογική κρίση.

Το κεφάλαιο βέβαια επιστρατεύει κάθε είδους στρατηγικές και μεθόδους για να αποσοβήσει ή να μετριάσει την κρίση, και η λαϊκή πίεση μπορεί επίσης να έχει κάποια επίδραση στον περιορισμό των συνεπειών της οικονομικής και οικολογικής κρίσης. Παρά την πίεση αυτή όμως και όλες τις προσπάθειες ή πολιτικές που στοχεύουν σε μίαν οικολογική προσαρμογή, είναι μάλλον αδύνατον να αντιμετωπιστεί επαρκώς το οικολογικό πρόβλημα μέσα στο πλαίσιο των κυρίαρχων σήμερα καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (βλ. Castro 2004· Burkett 2006: σ. 295-296· Liodakis 2001, 2010, σ. 132). Όπως δείχνουν οι διαθέσιμες ενδείξεις, οι περισσότερες απ' αυτές τις προσπάθειες, που στοχεύουν στην πράσινη ανάπτυξη, στην αποϋλοποίηση και στο διαχωρισμό της καπιταλιστικής οικονομικής μεγέθυνσης από τις αρνητικές οικολογικές της επιπτώσεις, έχουν μάλλον πενιχρά αποτελέσματα και δεν μπορούν συνολικά να διασφαλίσουν τις συνθήκες για έναν βιώσιμο καπιταλισμό (βλ. Næss/Høyer 2009). Όπως επισημαίνεται, «αν και ο καπιταλισμός έχει παράγει μια εντυπωσιακή γκάμα τεχνολογικών καινοτομιών, ως παγκόσμιο σύστημα χαρακτη-

ρίζεται από εγγενείς ιδιότητες που τον καθιστούν μη βιώσιμο, και επιπλέον οι σημαντικές προσπάθειες για εφαρμογή πράσινων τροποποιήσεων για να αυξήσουν τη βιωσιμότητα δεν απευθύνουν στην πραγματικότητα τις κεντρικές κοινωνικοπεριβαλλοντικές αντιθέσεις αυτού του κοινωνικοοικονομικού συστήματος» (Singer 2010).

Γίνεται όλο και πιο σαφές ότι το αυξανόμενο μεταβολικό ρήγμα μεταξύ κοινωνίας και φύσης, η επιδεινούμενη οικονομική και οικολογική κρίση, η επεκτεινόμενη εμπορευματοποίηση των περιβαλλοντικών αγαθών και η ραγδαία συρρίκνωση της προμήθειας δημόσιων αγαθών οδηγούν σε μιαν αυξανόμενη υποβάθμιση της ποιότητας ζωής και υποσκάπτουν τις συνθήκες που απαιτούνται για μια βιώσιμη ανθρώπινη ανάπτυξη (βλ. Bollier 2003· Burkett 2006, σ. 265· Clark/York 2008). Αν και η βιώσιμη ανθρώπινη ανάπτυξη θα έπρεπε να θεωρείται μείζονος ενδιαφέροντος η ίδια και ως κρίσιμη προϋπόθεση για τη συνολική βιωσιμότητα της κοινωνίας, η κυρίαρχη θεωρία και οι εφαρμογές πολιτικών που αφορούν τη βιώσιμη ανάπτυξη ενδιαφέρονται ουσιαστικά μόνο για τη βιωσιμότητα της καπιταλιστικής κερδοφορίας (και μεγέθυνσης), και όχι για τη βιωσιμότητα του οικοσυστήματος ή τις συνθήκες που απαιτούνται για μια βιώσιμη ανθρώπινη ανάπτυξη. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Μαρκ από τον Burkett, η όξυνση της αντίθεσης ανάμεσα στην παραγωγή για το κέρδος και την παραγωγή για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών αποτελεί μια συνθήκη για την ιστορική κρίση του καπιταλισμού, «η οποία αντιπροσωπεύει μια γενικευμένη κρίση των καπιταλιστικών σχέσεων ως μιας μορφής ικανοποίησης ανθρώπινων αναγκών και ανθρώπινης ανάπτυξης, και αυτό δεν μπορεί να αναχθεί σε προβλήματα μακροχρόνιας κερδοφορίας» (Burkett 1999, σ. 190). Μια τέτοια κρίση αντιμετωπίζουμε σήμερα, η οποία εκφράζει με σαφήνεια την οικονομική, κοινωνική και οικολογική μη βιωσιμότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η προηγούμενη ανάλυση επιβεβαιώνει το επιχείρημά μας ότι μια συγκεκριμένη αντιμετώπιση της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής, που αγνοείται ουσιαστικά από την κυρίαρχη οικονομική, είναι κρίσιμης σημασίας για τη διερεύνηση των συνθηκών κοινωνικής και οικολογικής βιωσιμότητας. Υπό το φως των εμποδίων στην καπιταλιστική βιωσιμότητα που συνδέονται με τα εγγενή χαρακτηριστικά του ΚΤΠ, αρκετοί ερευνητές επισημαίνουν σαφώς την ανάγκη για μιαν ιστορική υπέρβαση του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής (βλ. Sheasby 1997· Burkett 1999, 236-237· Liodakis 2010, σ. 135-139· Singer 2010). Το κρίσιμο ζήτημα είναι επομένως να συλλάβουμε τις κατάλληλες κοινωνικές δυνάμεις και τις μεταβατικές διαδικασίες, καθώς και τη συγκεκριμένη οργανωτική ανασυγκρότηση της κοινωνίας που θα διασφαλίζει τόσο την κοινωνική ισότητα και βιωσιμότητα όσο και την οικολογική βιωσιμότητα.

5. Κοινωνικές προϋποθέσεις για μια οικολογικά και κοινωνικά βιώσιμη ανάπτυξη

Αν και υπερβαίνει τα όρια του παρόντος άρθρου η λεπτομερειακή περιγραφή μιας εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης, και τόσο η μέχρι σήμερα έρευνα όσο και η εμπειρία επιβεβαιώνουν ότι δεν υπάρχουν έτοιμοι και πλήρεις οδηγοί μιας τέτοιας εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης που να υπερβαίνει τον καπιταλισμό, μια ευρεία σκιαγράφηση των προαπαιτούμενων για μια οικολογικά και κοινωνικά βιώσιμη ανάπτυξη είναι ασφαλώς αναγκαία. Υπάρχουν επαρκείς λόγοι (και μια συστημική, διαλεκτική αναγκαιότητα) για μια τέτοια εναλλακτική κοινωνική οργάνωση να κινηθεί σε μια σοσιαλιστική/κομμουνιστική τροχιά, και αυτό προϋποθέτει την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και την υπέρβαση της εμπορευματικής παραγωγής, του επιβαλλόμενου από την αγορά κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, και του ίδιου του νόμου της αξίας.

Για τους θιασώτες του σοσιαλισμού της αγοράς (όπως οι Roemer, Schweickart, και άλλοι), η συντονιστική λειτουργία της αγοράς και η υποτιθέμενη κατανεμητική της αποτελεσματικότητα μπορούν και θα έπρεπε να διαχωριστούν από την ανισότητα του πλούτου και τον κυρίαρχο ρόλο του καπιταλισμού στο κράτος, διατηρώντας την πρώτη μέσα στο πλαίσιο ενός καθεστώτος σοσιαλισμού της αγοράς (βλ. Ollman 1998). Μπορεί να υποστηριχθεί ωστόσο, ότι μια τέτοια διάξευξη είναι πρακτικά αδύνατη και ιστορικά μη βιώσιμη, κυρίως διότι η ίδια η ανάπτυξη των αγορών στηρίζεται ουσιαστικά σε μια ταξική διαφοροποίηση που διογκώνει την ανισότητα (πρωταρχική συσσώρευση), ενώ οι αγορές στη συνέχεια τείνουν να αυξάνουν την ανισότητα και να αναπαράγουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ταυτοχρόνως, ένα ταξικά κυριαρχούμενο κράτος, για όσο διάστημα υπάρχει, θα συνεχίζει να ενισχύει αυτές τις εξελίξεις. Με άλλα λόγια, αν και οι αγορές μπορεί οριακά να υπάρχουν ανεξάρτητα από τον ΚΤΠ, μια κοινωνία της αγοράς (με την αγορά σε έναν κυρίαρχο συντονιστικό ρόλο) είναι ουσιαστικά αδιαχώριστη από τον καπιταλισμό (βλ. McNally 1993).

Από την άλλη μεριά, μια σημαντική πρόσφατη βιβλιογραφία που ακολουθεί θεσμική προσέγγιση τονίζει τα πλεονεκτήματα της κοινής ιδιοκτησίας και τη δυνατότητά της στην επίλυση προβλημάτων (βλ. Allen 1982· Runge 1986· Ostrom 2000). Είναι εντούτοις μια σε μεγάλο βαθμό αταξική προσέγγιση που στερείται υλικό υπόβαθρο και μια συγκεκριμένη κατανόηση των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Οι πλευρές αυτές αναλύονται πιο συγκεκριμένα από μια μαρξιστική προσέγγιση που θεωρεί την ιδιοκτησία στον καπιταλισμό έναν ταξικά και κρατικά διαμεσολαβούμενο καθορισμό της ιδιοποίησης της φύσης ή αποτέλεσμα εργασιακής εκμετάλλευσης και αποκρυστάλλωσης αλλοτριωμένης εργασίας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η ταξική πάλι παρέχει το μηχανισμό, όχι μόνο για τον καθορισμό των συνθηκών εκμετάλλευσης της εργασίας, αλλά επίσης για την κοινωνική αλλαγή και την

ανασυγκρότηση ή την υπέρβαση του κυρίαρχου καθεστώτος περιουσιακών δικαιωμάτων. Οραματιζόμενος μια κομμουνιστική προοπτική, ο ίδιος ο Μαρξ έχει υποστηρίξει ότι θα είναι μόνο μέσα σε ένα κοινοτικό πλαίσιο που οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα καταστούν ικανοί «να ρυθμίζουν ορθολογικά τις ανταλλαγές τους με τη Φύση [...] επιτυγχάνοντας κάτι τέτοιο με την ελάχιστη δαπάνη ενέργειας και κάτω από τις πιο ευνοϊκές, και αντάξιες με την ανθρωπινή τους φύση, συνθήκες» (Marx 1967, III, σ. 820). Μόνο σε ένα τέτοιο πλαίσιο θα καταστήσει ο συνειδητός κοινωνικός σχεδιασμός ικανούς τους συνεταιρισμένους παραγωγούς να αναστρέψουν το αυξανόμενο μεταβολικό ρήγμα και να βάλουν τέλος στο χάος και την αναρχία του καπιταλισμού, δημιουργώντας ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις για μιαν αληθινά ανθρωπινή ανάπτυξη (βλ. Burkett 1999, σ. 236· Burkett 2006· Foster 2000· Liodakis 2010, σ. 135). Το επιχείρημα αυτό όμως υπέρ του κοινωνικού σχεδιασμού γενικώς δεν συνεπάγεται αναγκαία μια συνηγορία υπέρ του στερεότυπου κεντρικού σχεδιασμού που συνδέθηκε με τα καθεστώτα τα οποία κατέρρευσαν ενώ συχνά θεωρούνταν ο «πραγματικά υπαρκτός σοσιαλισμός».

Στην ιστορική μετάβαση προς τις συνθήκες μιας πλήρως κομμουνιστικής ανάπτυξης διάφορες μορφές περιουσιακών καθεστώτων μπορούν να δοκιμαστούν και να τελειοποιηθούν, περιλαμβανομένου ενός καθεστώτος ελεύθερης πρόσβασης των πόρων και μιας ανθρωπινής κληρονομιάς, μιας τοπικής ή μη κοινής ιδιοκτησίας, κ.ο.κ. Οι μορφές αυτές ιδιοκτησίας, σε συνδυασμό με μια συλλογική δράση και μιαν ευρεία αξιοποίηση των αρχών της «ανταποδοτικότητας» και της «επικουρικότητας», θα συνεπαγόταν ριζική αναδιοργάνωση του μεταβολισμού ανθρώπων - φύσης, επιτρέποντας μια κοινωνικά εξισωτική και βιώσιμη συνεξέλιξη της κοινωνίας και της φύσης.

Καθώς η μείωση της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας και η μεγιστοποίηση του διαθέσιμου ελεύθερου χρόνου συνιστούν βασική αρχή του κομμουνισμού, θα υπάρχει μια εγγενής τάση προς αύξηση της κοινωνικής αποτελεσματικότητας (βλ. Marx 1967, III, σ. 819-820· McNally 1993, σ. 206, 212). Μπορεί να υποστηριχθεί επιπλέον ότι, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, μια αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας δεν θα συνεπαγόταν μιαν εξάντληση πόρων (όπως στον καπιταλισμό), καθόσον η παραγωγή θα στοχεύει σε αξίες-χρήσης και όχι ανταλλακτικές αξίες και σε μια μεγιστοποίηση του κέρδους ή της καπιταλιστικής μεγέθυνσης. Θα συνεπαγόταν μάλλον ότι ορισμένες κοινωνικές ανάγκες μπορούν να ικανοποιηθούν με τη δαπάνη λιγότερης εργασίας και πιθανότατα λιγότερων φυσικών πόρων στο βαθμό που η επιστήμη και η τεχνολογία μπορούν να υπηρετήσουν στην εξοικονόμηση των υλικών εισροών της παραγωγής. Όπως έχω ειδικότερα υποστηρίξει, σε αντίθεση με μια παραδεδομένη αντίληψη για μια γενικευμένη αφθονία στον κομμουνισμό, «η σπανιότητα μπορεί να σχετικοποιηθεί και να μειωθεί ουσιαστικά, μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της ανάπτυξης της επιστήμης και τεχνολογίας, και μιας ριζικής αλ-

λαγής των κοινωνικών σχέσεων, αλλά σε έναν κόσμο πεπερασμένων (μη ανανεώσιμων) πόρων δεν μπορεί να απαλειφθεί ολοσχερώς» (Liodakis 2001· βλ. και McNally 1993, σ. 212). Η αποτελεσματική κατανομή και αξιοποίηση όμως τόσο των εργασιακών όσο και των φυσικών πόρων θα διασφαλίζεται όχι από κάποιον αμιγώς οικονομικό μηχανισμό όπως η αγορά, αλλά μέσω μιας κοινωνικοπολιτικής διαβούλευσης και ενός συμμετοχικού σχεδιασμού. Στην περίπτωση αυτή ο συμμετοχικός σχεδιασμός σημαίνει ότι η οποιαδήποτε διαδικασία διαβούλευσης ή σχεδιασμού θα πρέπει να διεξάγεται με μια πρωτοβουλία και έναν ουσιαστικό έλεγχο «από τα κάτω», δηλαδή από τους συνεταιρισμένους παραγωγούς και τους εμπλεκόμενους πολίτες. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, θα πρέπει να αναμένεται ότι θα υπάρχει ένας κοινωνικά ορθολογικός καθορισμός των ειδικότερων συνθηκών διασφάλισης μιας οικολογικής και κοινωνικής βιωσιμότητας, καθώς και μιας επαρκούς εφαρμογής αυτών των συνθηκών.

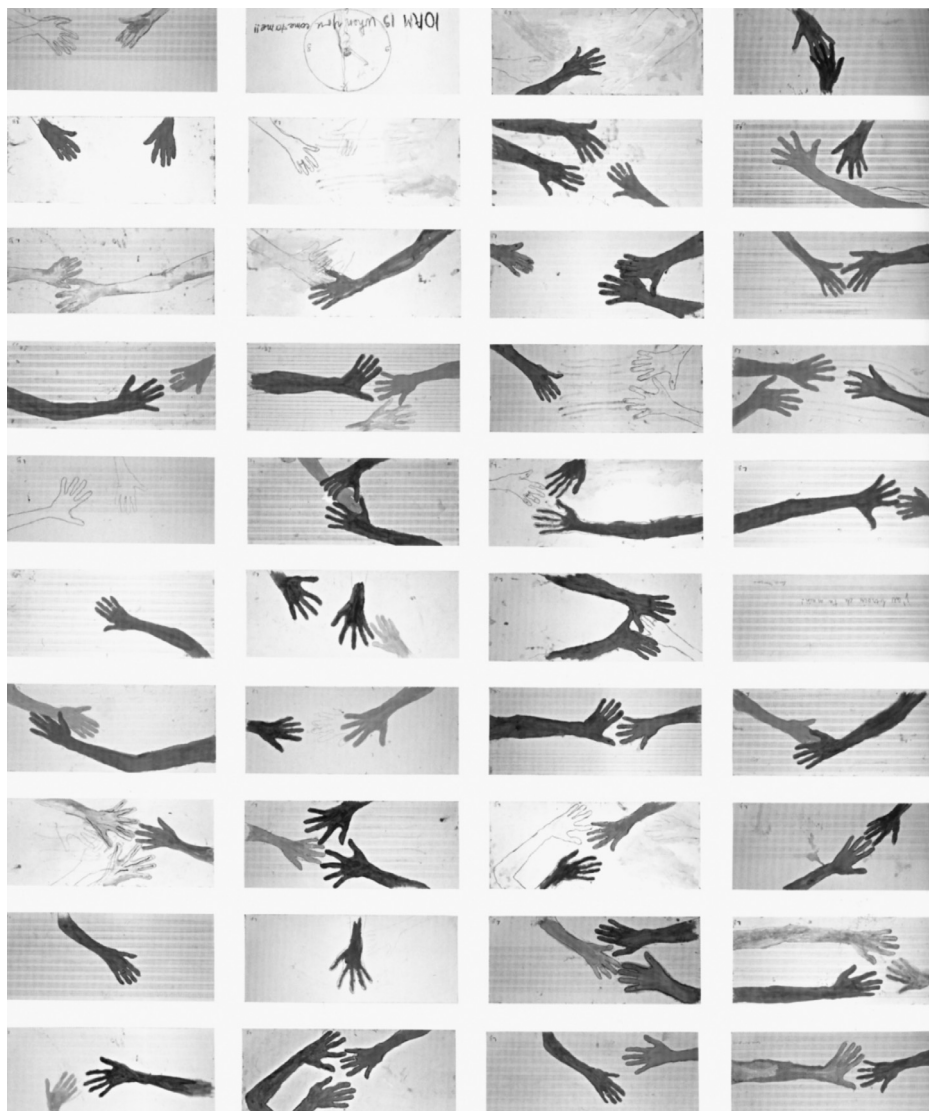
Χωρίς να υπερτονίζουμε μια τοπική οργάνωση σε βάρος ενός ευρύτερου κοινωνικοοικονομικού συντονισμού, θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η αποκέντρωση και η παραγωγή σε μικρή κλίμακα θα επέτρεπαν επίσης μια πολύτιμη οικολογική διαφοροποίηση και έναν πολιτισμικό πλουραλισμό (βλ. Shiva 2004· Burkett 2006, σ. 315· O'Neill 2007, σ. 194).

Όπως έχω επισημάνει αλλού, «αν η απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής και επιβίωσης από την εργασία (η άρνηση) οδηγεί στην αλλοτρίωση της εργασίας και στην αποξένωση από τη φύση, και ταυτόχρονα δημιουργεί τις προϋποθέσεις της (μισθωτής) εργασιακής εκμετάλλευσης και αλλοτρίωσης μέσα στην εργασιακή διαδικασία, τότε η κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας πάνω στη φύση (η άρνηση της άρνησης) αποτελεί προϋπόθεση για την υπέρβαση της διττής αλλοτρίωσης της εργασίας» (Liodakis 2010, σ. 139). Ένας τέτοιος ριζικός μετασχηματισμός βεβαίως μπορεί να επέλθει μόνο μέσω μιας επαναστατικής ανατροπής του φετιχοποιημένου «ανεστραμμένου κόσμου» του καπιταλισμού, για να σταθεί η κοινωνία στα πόδια της και να διασφαλιστεί η διττή χειραφέτηση της εργασίας (από την αποξένωση της φύσης και την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας) και η επανασυμφιλίωση της κοινωνίας με τη φύση σε ένα ανώτερο επίπεδο (βλ. Sheasby 1997· Burkett 1999, σ. 206-207· Burkett 2006, σ. 300). Αν και μια τέτοια επαναστατική ανατροπή μπορεί να φαίνεται σαν ένα φοβερό καθήκον, η εκπληκτική επιδείνωση τόσο της κοινωνικοοικονομικής όσο και της οικολογικής κρίσης την καθιστά σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό μια πειστική επιλογή και ένα πιο ρεαλιστικό καθήκον από την απατηλή προσδοκία ότι μια πραγματικά βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να επιτευχθεί μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος καπιταλιστικού συστήματος.

Βιβλιογραφία

- Agyeman, J. *et al.* [επιμ.] (2003), *Just Sustainabilities: Development in an Unequal World*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Allen, R. C. (1982), "The efficiency and distributional implications of 18th century enclosures", *Economic Journal* 92: 937-953.
- Bollier, D. (2003), *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*, Routledge, London.
- Bromley, D. (2007), "Environmental regulations and the problem of sustainability: Moving beyond 'market failure'", *Ecological Economics* 63: 676-683.
- Burkett, P. (1999), *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*, Macmillan, London.
- (2005), "Entropy in Ecological Economics: A Marxist intervention" *Historical Materialism* 13 (1): 117-152.
- (2006), *Marxism and Ecological Economics: Toward a Red and Green Political Economy*, Historical Materialism Book Series, Brill, Leiden.
- Castree, N. (1995), "The nature of produced nature: Materiality and knowledge construction in Marxism", *Antipode* 27 (1): 12-48.
- Castro, C. (2004), "Sustainable development: Mainstream and critical perspectives", *Organization & Environment* 17 (2): 195-225.
- Clark, B./R. York (2008), "Rifts and shifts: Getting to the root of environmental crises" *Monthly Review* 60 (6): 13-24.
- Daly, H. (1996), *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*, Beacon, Boston.
- Dickens, P. (1996), *Reconstructing Nature: Alienation, Emancipation and the Division of Labour*, Routledge, London.
- Foster, J. B. (1995), "Ecology and human freedom", *Monthly Review* 47: 22-31.
- (2000), *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York.
- Harris, J. M. (2006), *Environmental and Natural Resource Economics: A Contemporary Approach*, Houghton Mifflin, Boston, MA.
- Harvey, D. (2003), *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford.
- Heilbroner, R./W. Milberg (2006), *The Making of Economic Society*, Prentice Hall, New York.
- Jackson, T. (2009), *Prosperity Without Growth*, Earthscan, London.
- Krueger, R./D. Gibbs [επιμ.] (2007), *The Sustainable Development Paradox: Urban Political Economy in the United States and Europe*, Guilford Press, New York.
- Lélé, S. (1991), "Sustainable development: A critical review", *World Development* 19: 607-621.
- Liodakis, G. (2001), "The people – Nature Relation and the Historical Significance of the Labour Theory of Value", *Capital & Class* 73.
- (2003), "The role of biotechnology in the agro-food system and the socialist horizon", *Historical Materialism* 11 (1): 37-74.
- (2010) *Totalitarian Capitalism and Beyond*, Ashgate Publishing, Surrey UK.
- Lodziak, C. (1995), *Manipulating Needs: Capitalism and Culture*, Pluto Press, London.
- Marx, K. (1967), *Capital I-III*, International Publishers, New York.
- (1973), *Grundrisse*, Vintage Books, New York.
- McNally, D. (1993), *Against the Market: Political Economy, Market Socialism and the Marxist Critique*, Verso, London.
- Næss, P./G. Høyer (2009), "The Emperor's Green Clothes: Growth, decoupling, and capitalism", *Capitalism Nature Socialism* 20 (3): 74-95.
- O'Connor, J. (1998), *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*, Guilford Press, New York.
- O'Connor, M. (1994), *Is Capitalism Sustainable?*, The Guilford Press, London.

- Ollman, B. [επιμ.] (1998), *Market Socialism: The Debate among Socialists*, Routledge, New York.
- O'Neill, J. (2001), "Property, care, and environment", *Environment and Planning C: Government and Policy* 19: 695-711.
- (2007), *Markets, Deliberation and Environment*, Routledge, London.
- Ostrom, E. (2000), "Collective action and the evolution of social norms", *Journal of Economic Perspectives* 14: 137-158.
- Perelman, M. (2003), "Myths of the market: Economics and the environment" *Organization & Environment* 16 (2): 168-226.
- Redclift, M. (1987), *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*, Methuen, London.
- Rees, W. E. (1990), "The ecology of sustainable development", *Ecologist* 20: 18-23.
- Robbins, L. (1952), *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Macmillan, London.
- Runge, C. F. (1986), "Common property and collective action in economic development", *World Development* 14: 623-635.
- Sheasby, W. (1997), "Inverted world: Karl Marx on estrangement of nature and society", *Capital Nature Socialism* 8: 31-47.
- Shiva, V. (2004), "Earth Democracy", στο R. Albritton *et al.* [επιμ.], *New Socialisms: Futures Beyond Globalization*, Routledge, London.
- Singer, M. (2010), "Economics: Are the planet-unfriendly features of capitalism barriers to sustainability?", *Sustainability* 2: 127-144.
- Smith, A. (1976), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Clarendon Press, Oxford.
- Smith, N. (1984), *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Blackwell, Oxford.
- Smith, R. (2010), "Beyond growth or beyond capitalism?" *real-world economics review* 53.
- Swaney, J. (1990), "Common property, reciprocity, and community", *Journal of Economic Issues* 24 (2): 451-462.
- Swyngedouw, E. (2007), "Impossible 'sustainability' and the political condition", στο Krueger/Gibbs.
- Trainer, T. (2001), "The 'de-materialisation' myth", *Technology in Society* 23 (4): 505-514.
- Wallis, V. (2008), "Capitalist and socialist responses to the ecological crisis", *Monthly Review* 60 (6): 25-40.

Λουίζ Μπουζονά, 2007.